

Dörnyei Sándor

A magyar nyelv a hazai orvoscépzésben 1848-ig

A magyar nyelv a hazai orvoscépzésben a számára kedvezőten egyetemi hagyományok merev keretei közé csak fokozatosan tudott bejutni, majd általánossá válni. A nagyszombati egyetem első tanárai mind Bécsben tanultak, Winterl Jakab és Plenck József ausztriai, Trnka Vencel pedig csehországi születésű volt. Ám valószínűleg a hazánkfiának számító horvátországi Shoretich Mihálynak és a pétervárad Prandt Ádámnak sem magyar volt az anyanyelve. Velük kapcsolatban tehát fel sem merülhet a magyar előadási nyelv lehetősége, ők követték a bécsi szokást, a latin nyelvű oktatást.

A seborvosi (sebészi), gyógyszerészi és bábaképzési tanfolyamokon a felvételi feltételek között nem szerepelt a kellő latin nyelv-ismeret, számukra Plenck németül tartotta előadásait. Nekik akkor nyílt lehetőségük – legalábbis részben – a magyar nyelven tanulásra, amikor létrehozták a hatodik tanári állást, és arra Rác Sámuel neveztek ki. Ő még nagybányai városi és kamarai orvosként írta meg az 1776-ban, majd második kiadásban 1778-ban megjelent magyar nyelvű könyvét, az *Orvosi oktatást*, azután magyarra fordította Anton Störck bécsi tanárnak az ausztriai borbélysebészek számára írt könyvét, az *Orvosi tanítást*. Rác Sámuel az elméleti orvostant adta elő a sebészek számára, még hozzá az előírásoknak megfelelően németül. 1786-tól az anatómiai tanszékre helyezték át, tárgyat ezután Stipsics Ferdinánd adta elő.

1789-ben aztán 34 seborvoshallgató beadványban kérte, hogy számukra az előadások és a vizsgák nyelve a magyar legyen (Györy 1936: 169–171). A két érdekelt tanár: Stipsics és Plenck utóda, Stáhl György elutasító szakvéleményével szemben a Helytartótanács eleget tett a diákok kérésének, és elrendelte, hogy az említett két tanár, valamint a közben megindult állatgyógyászképzést vezető Tolnay Sándor az órák felén magyarul, a nem kis számú más anyanyelvű számára pedig latinul adjanak elő.

A beadvány értelmi szerzőjének Rác Sámuel tartották. Ezt a vélekedést ugyan egyértelműen nem bizonyították, ő azonban a latin és a német helyett a tudományban és az oktatásban a magyar nyelv szükségessége mellett nyilvánosan is síkra szállt. 1790-ben névtelenül kinyomtatott röpiratban fordult „a nemes magyar nemzethez”, és ebben a mellett érvelt, hogy „Magyarországon lehet s kell is a magyar nyelvet és a magyar tanításokat felállítani”. Rác Sámuel a már említett munkáival, majd *A borbélyi tanításoknak első (és második) darabja* (1794) és az *Orvosi praxis* (1801) című könyveivel

tankönyvnek jól használható kézikönyveket adott a seborvosok (és bábák) kezébe, de ezeket az orvosok is értékelték és használták.

A seborvosok oktatásába tehát így bejutott a magyar nyelv. Az orvostanhallgatók tanulmányi rendjébe 1786-ban került kötelező tárgyként a sebészet. Mivel az előadásokat a seborvosokkal együtt hallgatták, ezért az ő képzésükben is megtörtént az első lépés a magyarnyelvűség felé vezető úton.

De nemcsak az előadások, hanem a félévi vizsgák esetében is egymás mellett szerepelt a latin és a magyar, sőt a hallgatók itt harmadik lehetőségként a németet is választhatták. Megvizsgáltuk az 1814/15. és az 1819/20. tanévek közti időszak osztályozási könyveit (*Libri classificationum...* 4–5.). A vizsgalódásból kiderült, hogy az elméleti és a gyakorlati sebészet, a sebészeti patológia, a szülészet és a szemészet vizsgáin az első két évben a magyar felelés lehetőségével vagy senki, vagy legfeljebb néhányan éltek (a magyarul vizsgázók között feltűnik Bugát Pál neve), de ők sem egészen következetesen. Évenként, de akár félévenként is változik az arány. Az 1816/17. tanévtől – továbbra is ingadozóan – számottevően nőtt és rendszeressé vált a magyarul vizsgázók száma, olykor meg is haladta a németet választóké.

Az egyetem nyilvános ülésein, a nyilvántartásokban és a hivatalos iratokban a latin megtörhetetlennek tűnt. Néhányan mégis megkísérelték, hogy részt vágjanak a hagyományok merev falába. Gebhardt Ferenc, amikor 1821-ben a „belső bajok kór- és gyógytana sebészek számára” tanára lett, székfoglaló beszédét (1824) magyarul mondta el, bár a tanártestület egy része ezt határozottan rosszalotta.

A nevezetes eseményről a korabeli sajtó is beszámolt (Thaisz 1824). Innen tudjuk, hogy az ünnepélyes beiktatáson először Beer Nepopuk János orvostudományi dékán felolvasta a kinevezést tartalmazó királyi rendeletet, azután Pfszterer András országos főorvos, egyben az orvosi kar igazgatója „deák beszédet mondott, mellyben a professzornak kötelességeit közönségesen, különösen pedig az újonnan kinevezettét előadta, az után őtet a professzoroknak előállította, s a katedrára felmenni hagyta” (i. m. 123). Gebhardt „előbb a katedra mellett megállván, latinul felelt [a beiktató beszédre], azután a lelkes hallgatók hangos Éljen! kiáltásai közt a katedrára fellépván első tanítás gyanánt... magyarul tudósan, tisztesen és ékesen értekezett, úgy hogy a számos hallgatók az érte-

kezőnek mind tudománya, mind tiszta kerek magyarsága, mind pedig különösen ékesen szóllása által elragadtatván az éljen-t több ízben egész szívekből hangoztatták” (i. h.). Két nap múlva, első előadása előtt „egyik hallgatója Schumajer Ignác úr nemzeti ruhában tsinosan felöltözve felállott s öt társainak nevében is tsinos magyar beszéddel köszöntötte” (i. h.). A székfoglaló beszéd „a tapasztalási orvosi tudományról” szólt, vagyis az egyetemi képzésben, a betegség melletti tapasztalatszerzés jelentőségét méltatta.

A tanárok számára előírták, hogy előadásait milyen szakkönyvek alapján kell tartaniuk. A Hógyes Endre szerkesztette milleniumi Emlékkönyv (1896) közli az 1848-ig „köteles orvosi tankönyvek czimjegyzékét”. Ezeknek az áttekintése alapján megállapítható, hogy a hivatalosan előírt forrásmunkák hosszú ideig csak latin és német nyelvűek voltak. Közéjük is csak kisebb részben kerülhettek a hazai egyetemen működő tanárok (Plenck, Bene, Schraud, Lenhossék, Eckstein stb.) művei.

A magyar nyelvű könyvek közül az első Johann Wolstein bécsi tanár állatgyógyászati művének Tolnay Sándor által készített fordítása 1788-ból, tehát lényegében az állatorvoslás oktatásának megindulási évétől az idegen nyelvekben járatlan tanulók a seborvosi és az állatgyógyászati képzésükben hozzájuthattak magyar nyelvű tankönyvhöz.

Az orvosképzésben 1813-ban Bene Ferenc *Az orvosi tudományok rövid rajzolata* nyitotta meg a hivatalosan elismert magyar nyelvű tankönyvek sorát. Bene ezt a művét eredetileg németül adta ki, a többi tankönyve is német vagy latin.

A kötelező tankönyvek említett jegyzékében a további néhány magyar mű már az 1830-as évek derekától kezdődően jelent meg, illetve vált hivatalossá: Haulik Gáspár: *Bábaság* (1836-tól), Réczey Imre: *A sebészti műtan alapvonalai* (1838-tól), Gebhard Ferenc: *A különös pathológia* (1841-től), Reisinger János: *Állattan a gerincesekről* (1846-tól).

Nem szerepelnek a hivatalos jegyzékben, de az oktatásban nyilván jelentős szerepük volt Bugát Pál könyveinek. 1828-ban kiadta Hempel kötelezően előírt német anatómiai tankönyvének magyar fordítását (anatómiai szótárral kiegészítve). 1830-ban *Közönséges kórtudomány és Éptan* címmel jelent meg könyve, 1836 és 1844 között pedig Chelius nagy sebészeti kézikönyvét tette közzé magyar nyelven négy kötetben.

Fabini János Teofil latin nyelvű szemészeti tankönyve, *De morbis oculorum*, 1824-től szerepelt a hivatalos jegyzékben. 1837-ben Vajnócz János fordításában magyarul is megjelent. Ettől kezdve Fabini az előadásait is magyarul tartotta.

Fabini magyarságtudatát jellemzi az az eset, amelyet később egyik hallgatója, Bleuer Miklós örökített meg (1901). Ő Fabinihez, a disszertációk akkori cenzorához adta le írását, és

amikor másnap elment az engedélyért, a professzor a vitára bocsátandó egyik tételt („Az orvosi rendészet rossz állapota Magyarországon sok baj forrása”) ezekkel a szavakkal javította: „Barátom! ne piszkoljuk be hazánkat” (i. m. 126), és a „Magyarországon” szót kihúzta.

Jelentősebb volt a magyar nyelv érvényesülése az avatási értekezések, a disszertációk terén. A doktori szigorlatok letele után, az avatást megelőzően a jelöltnek nyilvános vitán kellett megvédenie – nem a disszertációt, hanem az ahhoz csatolt, de azokkal nem összefüggő tételeket. A disszertáció ekkorra elkészült, és a kinyomtatott példányokat meghívóként előre eljuttatták a professzori kar tagjainak, a támogatóknak és a rokonoknak, illetve a vita alkalmával osztották szét más megjelentek között.

Az elsőség kérdését nem annyira az értekezők, inkább a késői utókor vizsgálta kiemelkedő figyelemmel. Így Szinnyei József szerint (1891–1914) Kamenszky István írta az első magyar értekezést 1825-ben. (Ezt állította napjainkban Szállási Árpád, 2000.) Győry Tibor (1936: 390–391) Flór Ferencet említi elsőként, ez a disszertáció 1833-ban készült. (Győry adatát vette át, és így tévedett Magyar László András is folyóiratunk egyik legutóbbi számában [2010].)

A valóban első magyar nyelvű disszertációt Réti Endre (1974) találta meg. 1822 szeptemberében tartották Terhes Sámuel doktori vitáját, erre az alkalomra jelent meg az újszülöttek szemgyulladásáról írt értekezése. Ez – mint úttörő vállalkozás – nem szakított teljesen a hagyománnyal. Az 51 lapos kötetkében az első 28 lapon latinul, utána pedig magyarul közli az értekezést. Az ajánlásban meg is indokolja eljárását, „Két nyelven írtam deákul, a tudományos-kar rendszabásai szerint. Magyarul, részerént követni akarván más külső pallérozott nemzeteknek, ebben dicséretes példájokat, részszerint mivel ezzel mint magyar, szeretett nemzetemnek s több, talán ama nyelvet nem értő hazafi polgár-társaimnak, nem különben sok jó magyar anyáknak... tartoztam” (i. m. 3). A folyamatos lapszámozás és évjelzés, valamint a nyilvános vitán szereplő téziseknek a magyar szöveg után helyezése bizonyítja a kötet összetartozását. Ezt nem cáfolja az, hogy egyes példányokból csak az egyik nyelvű rész maradt fenn. Terhes Sámuel Tokajban lett gyakorló orvos, és viszonylag rövid életében (1849-ben halt meg) előszeretettel gyógyította a szembetegeket.

A következő magyar nyelvű doktori értekezés egy évvel később, 1823 szeptemberében Kozarics György tollából jelent meg. Ő a veszetségre vonatkozó helytartótanácsi rendeletet, az esetek kötelező bejelentését magyarázta.

Terhest és Kozaricsot csak 1825-ben követte Kamenszky István. Dolgozatának a címe: „Orvosi értekezés a magyarországi levegő egészséges létéről általánosan és felelet azon három kérdésre: Mellyek a köznép közönségesebb nyavalyái Magyarországon? Millyen okokból erednek azok? S

micsoda diaetikai életmóddal lehet megelőzni s elkerülni azokat?” Külföldön ugyanis egyesek Magyarország levegőjét „dögletesnek és mindenféle nyavalyákat szülőknek” állították. Ezeket a nézeteket igyekezett cáfolni, egyúttal a megelőzés érdekében összefoglalta az egészséges életmód (nem csak a táplálkozás!) szabályait.

A magyar nyelvű értekezések száma 1833-tól kezdett számottevően emelkedni, ezt az alábbi táblázat is szemlélteti (Dörnyei 1998–2001).

1822	1	1829	1	1836	16	1843	11
1823	1	1830	4	1837	12	1844	24
1824	–	1831	3	1838	8	1845	22
1825	1	1832	5	1839	16	1846	21
1826	1	1833	9	1840	13	1847	14
1827	–	1834	10	1841	11	1848	15
1828	–	1835	4	1842	14	1849	2

(A pontosság kedvéért a fenti számokhoz meg kell jegyezni, hogy 1848. március 27. után több disszertáció nem készült, nyilvános vitát még tartottak, ezeknek nyomtatásban megjelent téziseit beszámítottuk.)

1822-től 1849-ig 738 magyarországi doktorjelölt készítette el disszertációját, illetve téziséit a pesti egyetemen. (103 hallgató külföldről jött, őket nem vettük figyelembe.) Közülük 239 (30%) választotta a magyar nyelvet. Ha az időszakot a fent említett 1833. évvel kettéválasztjuk, kiderül, hogy az első 11 évben a 168 hallgatóból mindössze 17 (10%) készítette értekezését magyarul, a második időszakban viszont az 570 disszertáció, illetve tézis közül 222 volt magyar nyelvű (38%).

Az értekezők nem jelentéktelen része nemcsak a vizsgakövetelményeknek kívánt eleget tenni, hanem – főként a magyarul írók – a hazai orvosi szakirodalom hiányát igyekeztek csökkenteni, a gyakorló orvosok, seborvosok számára egyes részletkérdésekben újabb, alaposabb tájékoztatást kívántak nyújtani. Kőszeghy Mihály köszvénnel foglalkozó értekezése (1833) előszavában írta: „Igyekeztem azt anya nyelvemen írni, annál is inkább, ha ember társaim valamelyikének hasznára kézi könyvecske gyanánt szolgálhatna.” Pongrácz Mihály szinte tankönyvszerű írása (1835) ajánlásában elmondja, hogy a csonttörésekre vonatkozó ismereteket szeretné „a magyar ajkú orvosok és seborvosok előtt közérdekűvé tenni”.

A laikus olvasóközönség egészségügyi felvilágosítása különösen azoknak a hallgatóknak a témaválasztását irányította, akik a szoptatásról, a dajkákról, az újszülött- és csecsemőgondozásról, a gyermeknevelésről írtak. Ezek sorából is kiemelhetjük Gesztessy László munkáját (1842), amely már a címében meghatározza, hogy kikhez kíván szólni: „Orvosi szót az anyákhoz”.

Főleg a magyar nyelvű disszertációk könyvkereskedelmi forgalomba is kerültek. Például Török Józsefnek a „szépitőszerekről” írt értekezését (1842) a legjelentősebb pesti könyvkereskedők (Eggenberger, Geibel, Heckenast) mellett az Orvosi Tár kiadóhivatala is terjesztette.

A korabeli sajtó is felfigyelt a magyar nyelvű értekezésekre, és a Hazai és Külföldi Tudósítások 1837-ben például ezt írta: „Örömmel látjuk ily iparok [iparkodások] által orvosi literatúránk egy fontos ágát virágzásnak indulni, a nyelvet minden irányban fejleszteni, műveltetni” (1837. augusztus 5.).

Megdicsérte a sajtó a szép nyelvet is, például Siró István értekezéséről (1839) ezt írta: „Nyelve tiszta, correct, s az értekezés magyar műszavakkal van írva. Köszönet érte a derék értekező úrnak!” (Honművész 1839: 317).

A nyomtatásban megjelenő disszertációkkal kapcsolatban „a tudományos-kar rendszabályai” szerint a címlapnak és a téziseknek latinnak kellett lennie. A magyar nyelvű értekezések néhány – főleg korai – kivétellel második, ez esetben már magyar nyelvű címlapot is tartalmaztak. (A könyvkereskedési forgalomba kerülők esetében a latin már el is maradt.) A tézisek terén Katona Géza volt az úttörő, ő 1839-ben latin és magyar nyelven adta közre a vitatételeket. Példáját csak néhányan követték. 1848-ban azonban – a disszertációírási kötelezettség megszűntével – a továbbra is megmaradó nyilvános vita téziseit a magyarországiak túlnyomó többsége már magyarul adta közre.

Más volt a helyzet a nyilvános viták terén. Ezekben a tanárokon kívül a tanuló társak, a rokonság és más érdeklődők is megjelentek, így a disputa valóságos társadalmi esemény volt.

Ezen a téren a tulajdonképpeni német anyanyelvű Schedel Ferencből az orvosi pályát elhagyó és a „magyar irodalom-történet-írást atyjává”, a magyar irodalom egyetemi tanárává, a Magyar Tudományos Akadémia titkárává váló Toldy Ferenc törte meg a hagyományt 1829-ben. Ezt a korabeli újság is kiemelte (Hazai s Külföldi Tudósítások 1829. II. félév, 1): „Ezen tudományos tétel annál nevezetesebb volt, hogy illy esetben ő vala a legelső, ki vitásainak egy részét élő szóval magyar nyelven adá elő.” Példáját néhányan követték. Így például Kovács Pál, a későbbi győri orvos, író, lapszerkesztő írta egyik kis cikkében orvosi oklevelének megszerzése (1833) kapcsán: „Az orvosi vitatkozás egy pontját is magyar nyelven végzém, mi akkor nagy feltűnést okozott” (1887: 2449).

A magyar nyelvű vita azonban jó ideig nem vált általánossá, és ebben a hivatalos engedély hiánya mellett az elnöklő tanár jóindulata is szerepet játszott. 1841-ben, tehát Toldy vitája után 12 évvel a napisajtó (Világ 1841. július 10., 219) beszámolt arról, hogy egy doktorjelölt magyarul kezdte a vitát, az elnök azonban felfüggesztette azt, közölvén „hogy ő igen is becsüli és tiszteli, ha az ifjúság a magyar nyelvért hevül; de

miel a magyar nyelvnek gyakorlatban vétethetése csak jövő iskolai folyamban történhetik meg [...] e jelen cselekvést időelőttinek és felsőbbbségi rendeletekbe ütközőnek” tartja. Az újság hozzáteszi: „A hallgatóság zúgással jelenté elégedetlenségét.”

Az országgyűlés 1844-ben fogadta el a magyar nyelvről szóló törvényt. Ennek végrehajtása érdekében jelent meg a Helytartótanács 1844. július 24-i rendelete, amelynek értelmében a közoktatásban az 1844/45. tanévtől be kell vezetni a magyar nyelvet. Helyet adott azonban a kivételeknek, hiszen a tanárok és a hallgatók között egyaránt jelentős számban voltak nem magyar anyanyelvűek.

Ennek a rendeletnek az értelmében 1844 őszétől a magyar lett az orvosi karon is a hivatalos nyelv. Magyarrá vált az ügykezelés, a jelentések, a jegyzőkönyvek, az anyakönyvek, az osztályozási nyilvántartások, a levelezés.

IRODALOM

- Győry Tibor 1936. *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Budapest.
- [Rácz Sámuel] 1790. *A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd, melyben meg-mutattatik, hogy Magyar-országban lehet s kell is – a magyar nyelvet, és a magyar tanításokat fel-állítani, és hogy az universitásnak Pest leg-jobb hely*. H. n.
- Libri classificationum Facultatis Medicae in Regio Universitate Pestinensi*. 1814/15–1819/20. Semmelweis Egyetem Levéltára. 1/d. 4–5. kötet.
- Gebhardt Ferenc 1824. A tapasztalási orvosi tudománynak méltóságáról, és a kezdő orvosnak az orvosi gyakorlásra való vezérléséről. *Tudományos Gyűjtemény* 8. évf. VIII. köt., 3–16.
- Th[aisz András] 1824. Jelességek. *Tudományos Gyűjtemény* 8. évf. II. köt., 123.
- Högyes Endre (szerk.) 1896. *Emlékkönyv a budapesti királyi magyar tudomány egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről*. Budapest, Magyar Könyvkiadó Társulat.
- Bleuer Miklós 1901. Egy öreg orvos naplójából. *Gyógyászat*, 126.
- Szinnyei József 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, V. köt., 907.
- Szállási Árpád 2000. A kolerajárvány kezdete 1848-ban. *Orvosi Hetilap* 15.
- Magyar László András 2010. Az európai nemzeti nyelvek történetéhez. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 26.
- Réti Endre 1974. *Régi magyar orvosi disszertációk*. Budapest.
- Dörnyei Sándor 1998–2001. *Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772–1849*. 1–2. köt., Budapest.
- Kőszeghy Mihály 1833. *A köszvényről*. Pesten.
- Pongrácz Mihály 1835. *Értekezés a csonttörésekről általánosan és különösen*. Budán.
- Gesztesy László 1842. *Orvosi szózat az anyákhoz*. Pesten.
- Török József 1842. *Egészséget nem rontó szépítőszerek*. Budán.
- ’Siro István 1839. *Orvosi értekezés az emlőkről*. Budán.
- Katona Géza 1839. *Kóresetek rajza a pesti sebész-orvosi intézetből*. Budán.
- Kovács Pál 1887. Életrajzi adatok. *Fővárosi Lapok*, 2449.

„Nem mondom én, hogy nem szükséges az idegen nyelvnek értése, [...] de azért az anyait semmibe hajtani és megvetni annyi, mint elnyírni a maga haját, hogy más szőriből készült parókával takarja bé fejét, vagy a maga vastag lábát elvágni a kengyelfutónak, hogy vékonyabb lábot vagy fát tóldhasson hozzá, amelyen osztán úgyse szaladhasson.”

Gáti István, 1790